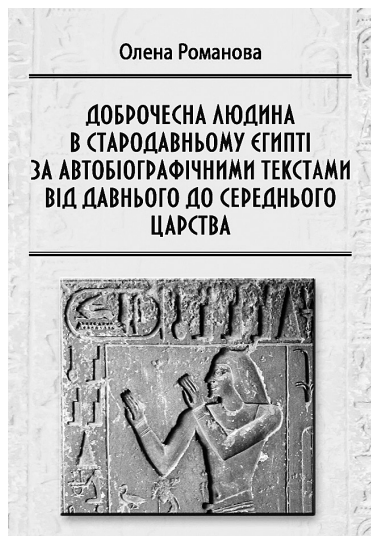

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

РОМАНОВА О.О.

**ДОБРОЧЕСНА ЛЮДИНА В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ
ЗА АВТОБІОГРАФІЧНИМИ ТЕКСТАМИ ВІД ДАВНЬОГО
ДО СЕРЕДНЬОГО ЦАРСТВА. – К.: Інститут
сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України,
2011. – 380 с.***

У книзі Олени Романової йдеться про важливий аспект культури Стародавнього Єгипту – на матеріалі автобіографічних текстів представлено ідеал доброчесної людини. Єгиптяни не залишили філософських праць у тому розумінні, в якому ми їх знаємо, скажімо, із часів Древньої Греції. Найближчі до філософії – твори повчального змісту, учення про мораль. У них не розглядається онтологія, яка є темою складної, таємничої й незрозумілої єгипетської релігійної літератури.

Повчальні настанови мудреців або фараонів напряду представляють давньоєгипетську етику. Твердження, що містяться у цих творах, часто мають форму заповітів або афоризмів. Є також інші тексти, які опосередковано описують єгипетський ідеал моралі. Наприклад, роздуми песиміста над життям у диспуті з його власною душею (Ба) багато говорять про те, яким мало б бути життя та яким воно не є в дійсності. Різноманітні оповідання й казки також надають читачеві моделі доброї й поганої поведінки.

В єгиптології завжди стояло питання, які з праць, що становлять величезний матеріал вивчення для фахівців, могли б розглядатися літературою у сучасному сенсі цього слова? Біографія – важлива частина давньоєгипетської літературної спадщини. Причому не лише докладні описи життя реальних людей, але також різноманітні оповідання, як, наприклад, вочевидь фантастичне про приреченого царевича, могли б бути формою біографії, складеної у третій особі однини.

Автобіографія – особливий різновид біографічного письма. Бажання підбити підсумок своїх пригод або викласти синтез власного життя спонукало

* Переклад рецензії з англійської мови виконала канд. філол. наук, доцент кафедри англійської філології Київського національного університету імені Т.Шевченка Ганна Коваленко

стародавніх єгиптян писати автобіографічні звіти. Оповідач у таких творах зазвичай був важливою людиною, яка надавала свідчення своїх досягнень. Однією з причин творення автобіографій був очевидний намір поділитися власним досвідом із майбутнім читачем. Прагнення до самоствердження та представлення своїх пригод у контексті історичних подій виступає ще однією причиною написання подібних творів. У деяких прикладах автобіографій очевидний вплив офіційних історичних хронік, інші являють собою поєднання вигадки й реальності.

Очевидно, звідси походять автобіографічні мотиви в давньоєгипетській літературі. Історія Санегет, казка про мореплавця, чие судно зазнало аварії, подорож Уенамуна, – усі ці тексти написано від першої особи однини. Вони містять явний елемент автобіографії, де фантазія, або ж літературна оповідь, часто перемішані з подачею реальних подій. Водночас автобіографія як жанр літератури представлена ще більш детальними зразками, що являють не просто оповіді про окремі епізоди або серії подій, але про ціле життя особи. Автобіографія переважно стосується людей високого соціального походження. Сам факт її написання вже був ознакою належності до вищого класу. Зустрічаємо також біографічні мотиви в оповідях про фараона. Наприклад у текстах, що належать до категорії так званих «царських новел» («Königsnovelle»). Історичне мислення, особливо у хвалебному виконанні, було частиною давньоєгипетської культури, а історичні хроніки виступали важливою складовою документації, що її вели при дворі фараона. Відповідні протоколи та документи складали на всіх рівнях адміністрації Стародавнього Єгипту.

Хто був імовірним «споживачем» автобіографій? Їх коло обмежувалося придворною елітою, тими, хто, власне, умів читати, тобто, очевидно, не більше 1% всього населення. Проте зустрічаються й тексти, адресовані ідеальному або уявному читачеві, включаючи представників світу божеств. Особливим аспектом поховального письма було «звернення до живих» («appel aux vivants»), прямий зв'язок між померлим і тими, хто міг би прочитати його текст. Написи біографічного характеру, в яких ідеться про кар'єру та схвалення моральної непідкупності власників гробниць, виступають важливим різновидом текстів Стародавнього Єгипту. Більшість біографічних творів відомі нам саме з поховальної епіграфіки. Вони були вічно присутніми у гробницях і на стелах та постійно піддавалися судженням людей і богів потойбіччя. Ці оповіді належали заможному класові, єгипетським чиновникам, або тим, кого фараон відзначав за особисті чесноти. Добрий приклад – стела Іні-ітефа (Inj-it.f) з Абідоса (за правління Сенусерта I, період Середнього Царства), яка містить довгий перелік гідних рис її фундатора. Між іншим, відома також статуя цієї визначної особи (зараз зберігається у Британському музеї), котру зображено всебічно розвиненою людиною в типовій для представника високого звання позі. Інший приклад (з пізнішого, ніж розглядається у книзі О.Романової, періоду) – коротка посьвята Ягмоса, сина Ібани, який на стінах своєї гробниці в Ель-Кабі описав власну військову кар'єру за часів ранньої XVIII династії. Цікаво, що ця оповідь містить багато інформації про справжні історичні події й за стилем нагадує царські літописи Тутмоса III (1479–1424 рр. до н.е.) з Карнака. Такий собі

Аменемгеб оповідає про свої воєнні звияти за часів цього фараона й наводить деякі, не описані в інших джерелах, подробиці тодішніх кампаній, зокрема полювання на слонів у Сирії. Ці тексти ілюструють важливу роль військових подвигів в особистій кар'єрі.

Від самого початку давньоєгипетської цивілізації посада вченого писаря вважалася дуже престижною й вигідною. Інший приклад ідеального життя та зразкової кар'єри – участь у культових відправах. Деякі біографії, як-от розповідь архітектора Інєні, зосереджують увагу на ще одному різновиді важливих справ – у цьому випадку йдеться було спорудження скельної гробниці Тутмоса I (1503–1491 рр. до н.е.). Ідеальний єгиптянин із високим соціальним статусом часто був чиновником. Саме таким (принаймні на його власну думку) виступає, наприклад, Рехміра, візир фараона Тутмоса II, чия автобіографічна оповідь складається з кількох написів на його майстерно виконаній гробниці в некрополі Західних Теб і надає нам санкціонований верховним правителем перелік рис, необхідних для того, щоб бути ідеальним володарем.

Такий тип творів з'явився значно раніше доби Нового Царства. Авторка обрала для свого дослідження корпус текстів із ранніх часів, від Давнього до Середнього Царств. Важливе завдання для єгиптолога – скласти систематичну презентацію етичних стандартів осіб, що належали до певного соціального класу у свій історичний час. Книга О.Романової широко висвітлює цю проблему.

Дослідження складається з двох основних частин: першу присвячено жанру біографії у Стародавньому Єгипті й аналізу етичного ідеалу єгиптян у соціальному, релігійному, політичному контекстах; натомість друга частина представляє джерела, що послужили основою для такого аналізу. У першій частині бачимо такі розділи: «Автобіографії єгиптян у контексті гробничних написів», «Єгипетська етика доби Давнього Царства», «Уявлення про доброчесну поведінку за доби Першого перехідного періоду», «Етичний ідеал за доби Середнього Царства (XI–XII династії)». Завершують її логічні висновки. У другій частині вміщено переклади давньоєгипетських автобіографій і корпус аналізованих джерел. Науково-допоміжний апарат складається з бібліографії, ілюстрацій та алфавітних покажчиків. В англomовному резюме, яке, безумовно, спонукає читача ознайомитися з повним текстом українською мовою, підсумовано головні тези праці.

Монографія О.Романової представляє собою надзвичайно скрупульозний підхід до літератури та давніх джерел, що дійшли до наших днів. Проаналізовано 413 текстів, деякі з них подано в українському перекладі. Обидві частини дослідження стали результатом серйозного, глибокого розуміння реальностей Стародавнього Єгипту.

Залучена О.Романовою бібліографія – надзвичайно широка, дає читачеві уявлення про стан вивчення конкретних питань. Цілісність викладу, включаючи деякі кольорові ілюстрації, посилює добрі враження від праці. Її хронологічні межі охоплюють Давнє Царство, Перший перехідний період і Середнє Царство. Авторка свідомо залишила за рамками свого дослідження написані за іншими шаблонами пізніші автобіографічні тексти. Не виключено, що в майбутньому вони стануть предметом спеціальної студії.

Перший розділ становить філологічний та історичний розбір давньоєгипетської автобіографії як літературного жанру. О.Романова описує розвиток і структуру творів цього типу, досліджує причини того, чому автобіографічні тексти були важливими для єгиптян. Послідовність наступних розділів першої частини праці – хронологічна. Авторка вивчає еволюцію різноманітних аспектів ідеальної особи впродовж майже тисячолітнього періоду історії давньоєгипетської цивілізації.

Головною метою О.Романової стало визначення призначення подібних текстів в їх історичному контексті. Досі біографію трактували здебільшого джерелом, котре надає нам певні цінні факти. Деякі аспекти жанру біографій досліджувалися також у релігійному й етичному контекстах. Праці Ф.Гріфіта, М.Ліхтгайм, М.Бо, Дж.Бейнса, Г.Дж.Фішера, Г.Мюллера, Я.Ассмана та інших фахівців порушують важливі проблеми, пов'язані з текстами, що зацікавили О.Романову в її монографії. Приміром «звернення до живих», про що вже згадувалося вище. Утім це лише одна зі складових цілісної структури давньоєгипетської автобіографії. Дослідниця розглядає весь комплекс та всі аспекти біографічних записів. Маючи широкі знання не лише джерел, але й наукової літератури з предмету, у своїх коментарях вона розв'язує чимало проблем. О.Романова не завжди погоджується з поширеними в науці теоріями. Її обізнаність щодо питань літературної біографії й релігії Стародавнього Єгипту, а також корпусу спеціальних праць справляє дуже добре враження.

Авторка глибоко аналізує історичні передумови, а також психологічні фактори, що зумовили виникнення та розвиток жанру автобіографії у Стародавньому Єгипті. У рівній мірі вона зосереджує увагу й на внутрішній структурі цього типу стародавніх єгипетських текстів. Аналіз супроводжується величезною кількістю бібліографічних посилань, поданих у формі виносів, що неабияк збільшує цінність книги. Хронологія виступає важливим аспектом будь-якого розбору історичних документів. Датування автобіографічних написів розглядається на с.43–47.

Основну частину дослідження присвячено різноманітним аспектам етики. Це – важливий внесок О.Романової до сучасної єгиптології. Студювання структури єгипетської автобіографії підштовхнуло авторку до ряду слушних висновків. Мова текстів стала предметом особливої уваги. У відповідних розділах своєї книги О.Романова демонструє неабиякі філологічні здібності. Надзвичайно цінним аспектом авторських коментарів став загальний опис шаблонів і лінгвістичних топосів, які в автобіографічних текстах служили для представлення померлого чесною й шанованою людиною. Подібно до багатьох інших текстів Стародавнього Єгипту, автобіографічні описи містять деякі фрази, що дозволяють єгиптологу аналізувати такі оповіді як високостереотипізований жанр. Ці топоси відображають головні риси давньоєгипетської ментальності.

У дослідженні показано еволюцію жанру автобіографії – від зародження його за доби Давнього Царства через розвинену форму, відому нам за написами з гробниць, далі послідовно до скороченої версії, популярної в Перший перехідний період (поховальні стели), і аж до виникнення нової версії, яка

розвинулася в Абідосі в період Середнього Царства. Абідоська редакція таких текстів включає чесноти побожності та служби у храмі. О.Романова показує соціальні й політичні передумови виникнення текстів, автори яких вихвалялися самі себе. Звісно, не завжди їх можна вважати достовірними та точними. Проте вони містять детальний перелік факторів, які вважались суттєвими для образу ідеальної людини. Таким чином, аналіз цих текстів дозволяє нам відтворити головні поняття етики давніх єгиптян.

Дослідження О.Романової глибоко торкається сфери соціального й політичного життя. Благочесність померлого ґрунтувалася на його соціальних відносинах (особливо з фараоном), на праведності особистого життя, ставленні до релігії й загробних культів. Принципам, які за часів Давнього Царства зумовлювали правила соціальної поведінки, особливо щодо суверена й контактів з іншими людьми, присвячено авторський виклад на с.52–74. Ця частина книги являє собою цінний перелік соціальних правил у період формування етики Стародавнього Єгипту.

Вплив історичних подій, таких, як криза Давнього Царства й глибинні структурні зміни в Перший перехідний період, а також під час Середнього Царства, знайшов своє відображення в нових темах автобіографічних написів. Як завжди, ментальність єгиптянина не просто відмовилася від старих моделей, а радше пристосувала їх до нової ситуації, додавши відповідні мотиви. Таким чином, послаблення позицій божественного правителя призвело до зміщення центру уваги зі стосунків померлого з фараоном до поведінки індивіда у сфері культу й релігії, включаючи турботу про пам'ять предків. Відтепер більше уваги приділялося суспільній оцінці людини. Як і за Давнього Царства, той факт, що певну особу любили інші, виступав важливою частиною її загального образу.

Термін «*nds*» (або «людина, що зробила себе сама»), який часто вживався за Першого перехідного періоду, заслуговує на особливу увагу. У такий спосіб возвеличувалися не лише особисті чесноти, але й прихильність божеств, особливо місцевих. За Середнього Царства неабиякої цінності набула мудрість. Разом із відновленням могутності фараонів як головний фактор в образі успішної та благочестивої людини повернулося добре ставлення правителя. Розквіт давньоєгипетської літератури в епоху Середнього Царства збагатив автобіографії обширним лексичним запасом на позначення особистих чеснот, що ґрунтувався на моральній та інтелектуальній досконалості.

Книга О.Романової дає читачеві значно більше, ніж обіцяє її назва. Авторка виявляє свої здібності єгиптолога й досконале знання питань філології Стародавнього Єгипту. Кількість аналізованих джерел вражає. Разом з обширним бібліографічним матеріалом це робить рецензовану працю важливим довідником з єгиптології. Переклад ряду текстів українською мовою – безсумнівно гідний внесок О.Романової у формування єгиптології в її країні. Хоча загалом доцільніше публікувати єгиптологічні праці мовами конгресу¹ (з тим, щоб дозволити міжнародній ученій спільноті вільно читати й обговорювати їх),

¹ Англійська, французька, німецька – офіційні мови Міжнародного конгресу єгиптологів (прим. ред.).

важливим також видається підготовка професійних книжок менш універсальними національними мовами – як спосіб уможливити місцевим студентам доступ до результатів сучасних досліджень. Із цієї причини публікація О.Романовою своєї монографії саме українською мовою цілком виправдана. Однак англійське резюме, вочевидь, могло б бути ширшим і детальнішим. У будь-якому разі переклад книги англійською чи іншою мовою конгресу видається дуже бажаним, оскільки україномовний текст нелегкий для розуміння навіть тими дослідниками, хто володіє іншими слов'янськими мовами. Ще однією можливістю для удоступнення результатів багаторічної праці авторки може бути відтворення змісту монографії у серії статей для наукової періодики. Цінна частина студії О.Романової – упорядкований за критеріями хронології й походження корпус автобіографічних написів, котрий містить усі необхідні дані та посилання на літературу. Таким чином, рецензована праця заслуговує на найвищу оцінку й цілком може бути рекомендована як взірць египтологічного дослідження.

Адам Лукашевич (Варшава, Польща)